

Een ander pand in de Rijnstraat, het voormalige kaaspakhuis van de heer D.G.B. van der Heeden, dat een grotendeels ongeschonden zeventiende eeuwse gevel heeft, kreeg een nieuwe bestemming. De gevel werd gezandstraald en de onderpui enigszins aangepast. Bijna was de gehele voorgevel wit geschilderd, doch door de oplettendheid van een van de leden van de werkgroep en het snelle reageren van o.a. de gemeentelijke dienst voor bouw- en woningtoezicht kon dat worden voorkomen.

De lijst

Op de hierboven genoemde lijst, die dus uitsluitend betrekking heeft op Woerden binnen de singels, staat het volgende vermeld:

In de Kazernestraat: poortje in het pand van Jac. Hermans (16e eeuw).

In de Groenendaal: de voormalige R.K. pastorie (18e eeuws met 19e eeuwse gevel).

In de Havenstraat: no.26, de voormalige Ned. Herv. pastorie, thans wijkgebouw; de tegeltableaux in de gevel van no. 30, het Gemeenlandshuis; de gevelsteen daartegenover in no. 53 (1572).

In de Grote Steeg: gemetselde nis in de gevel van no. 8 (17e eeuws, metselproef?). Mogelijk zijn de pandjes 4, 6 en 8 in combinatie te behouden.

In de Rijnstraat: de achtergevel van Rijwielhandel Voorn (17e eeuws); de eerder genoemde gevel van het filiaal van meubelhandel Blok (17e eeuws); de gevel van kaashandel Smit (17e eeuws); het huis waarin Herman de Man in zijn kinderjaren woonde (19e eeuws); de raampjes uit de slachterij van de firma Ultee (17e eeuws); de geveltop van Rijnstraat 40, hobbywinkel, met windwijzer van de vroeger daar gevestigde destilleerderij, en de panden Rijnstraat 42, groentewinkel, en Rijnstraat 44, chinees restaurant, (alle 19e eeuws).

In de Voorstraat: no. 1, tegenover de Hema (19e eeuws); no. 34, Wijbo (20e eeuws); de gevelstenen in no. 42, Van Vreeswijk, en no. 44, AMRO-bank (18e eeuws).

In de Achterstraat: no. 1, Autoshop Bijleveld (de laatste voormalige boerderij binnen de stadswallen); no. 7, metaalfabriek (19e eeuws); no. 23, de Chr. Geref. kerk met de daarnaast gelegen voormalige noodslachtplaats (19e eeuws).

Voorts de Oude Algemene begraafplaats met het bijbehorende gebouwtje (19e eeuws), de Joodse begraafplaats, de 19e eeuwse herenhuizen en het stadhuis aan Oostdam en Westdam en een aantal „eerste stenen” uit de 19e en 20e eeuw op verschillende plaatsen in de binnenstad. Tenslotte het monument op de kaasmarkt. En wat zou er van de Schalij-fontein geworden zijn . . . ?

DE ROMEINSE (militaire) BEWONING VAN WOERDEN KOMT IN HET LICHT.

door P.C. Beunder.

Inleiding.

Zo ongeveer sedert de tweede wereldoorlog, toen de bestudering van de Romeinse bewoning in ons land vastere vormen begon aan te nemen, kwamen ook de veronderstellingen aangaande een Romeinse bewoning te Woerden duidelijker naar voren¹).

Een en ander werd globaal gebaseerd op een aantal vondsten, die o.a. bij bouwwerkzaamheden aan de kapel van het pensioonaat St. Joseph en het afgraven van gedeelten van de stadswallen werden gedaan²).

Tot een degelijke inventarisering, hoe klein van omvang dan ook, van alle door de tijd verkregen aanwijzingen en vondsten, kwam het echter destijds niet. Ook werd geen enkele opgraving of proef-onderzoek in het meest hiervoor in aanmerking komende gebied ondernomen.

Een en ander resulteerde in de aanduiding van een „vermoedelijk castellum”, dat weliswaar in het centrum van de oude stadskern diende te worden gezocht. Ook in de sinds kort verschenen bronnenpublicatie: Der Niedergermanische Limes³), duidt Bogaers terecht de Romeinse bewoning te Woerden nog aan met: „Vermutlich Auxiliarkastell”.

Gelukkig is de zo gewenste inventarisatie van Woerdense vondsten en gegevens uit de Romeinse tijd inmiddels in grote lijnen gerealiseerd⁴).

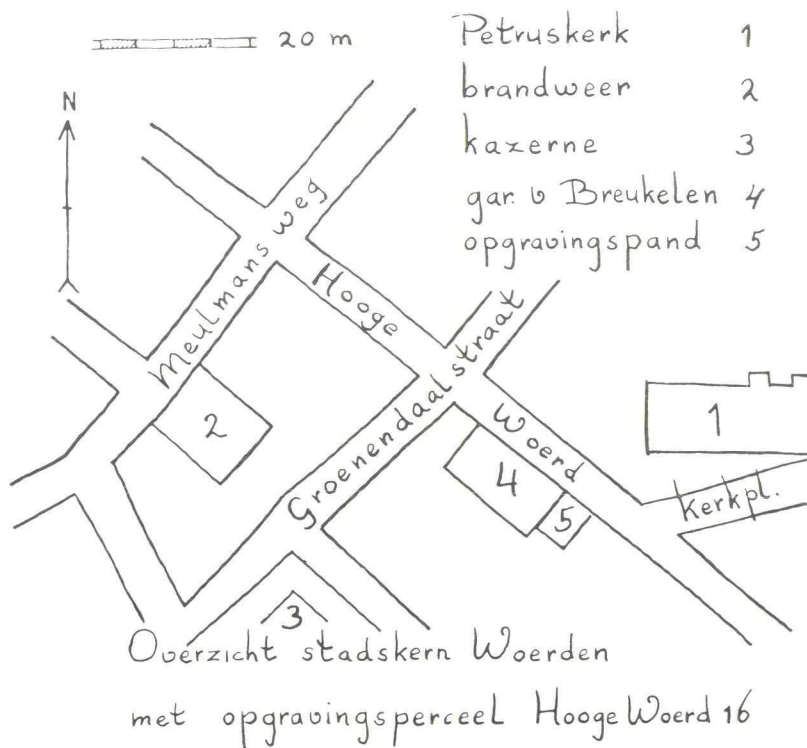
Als we de genoemde inventaris (op ons gemak) bekijken, kunnen we er niet veel verder mee komen, dan waarvan reeds in publikaties gewag wordt gemaakt.

Opvallend is echter een aantal vierde eeuwse munten, die voor Bogaers echter geen onoverkomelijk struikelblok vormen, in zijn overigens alleszins aanvaardbare opvattingen over de 4e eeuwse bewoningstoestand in ons (Oude) Rijngebied⁵). Ik zelf zou met Byvanck⁶) de mogelijke veronderstelling van een (min of meer tijdelijke) actie van keizer Constans, in de zomer van het jaar 341, waarbij Lauriacum werd aangedaan ter controle van het West-germaanse gebied waaronder de streek langs de Oude Rijn, met name van belang voor het graantransport uit Brittannië, welke actie op onze vindplaats Woerden betrekking zou kunnen hebben, willen toevoegen.

Zo was tot voor kort de geschetste ontwikkeling aangaande de Romeinse bewoning te Woerden, die eigenlijk gezegd aanvulling behoefde, door bronnen-onderzoek of het in het licht komen van nieuw vondstmateriaal.

De „onwillekeurige” opgraving.

Tegenover de voet van de toren van de Sint Petruskerk, in het hart van het oude Woerden, langs de Hooge Woerd, kwam in december 1974 een klein oud huisje (nr. 16) leeg, waarin tot nu toe een kapperszaak gevestigd was. Het is de bedoeling dat deze ruimte bij de belendende garage/showroom van de heer Van Breukelen wordt getrokken. Kennelijk door wat recente reparaties aan de vloer van het bewuste pand ging het verhaal, dat hieronder zich een onderaardse gang bevinden zou⁷).

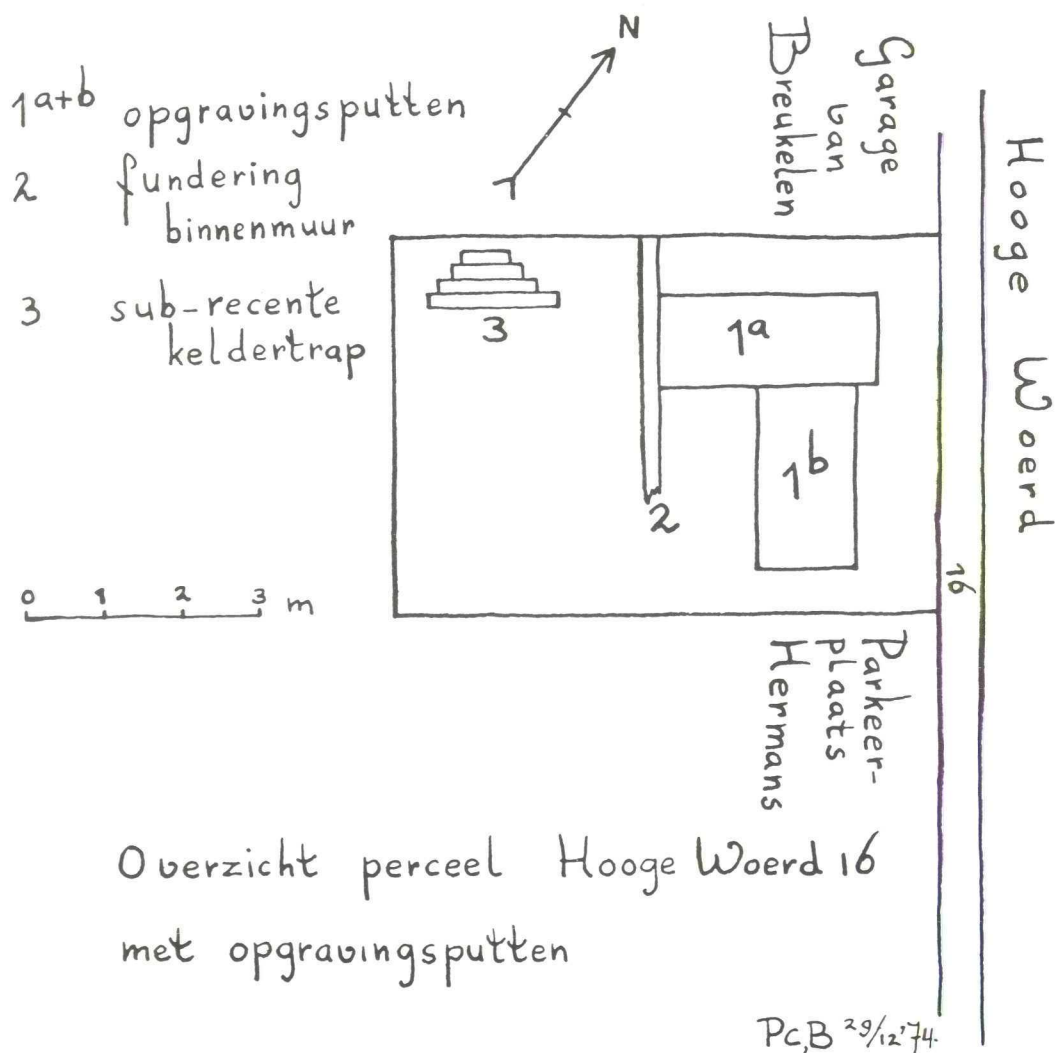
Petruskerk	1
brandweer	2
kazerne	3
gar. v. Breukelen	4
opgravingspand	5

afb. 1.

Pc, B 29/12-'74.

U begrijpt dat een gelegenheid zoals deze zich nu voordeed, zich bij uitstek leende, om voor de piepjonge archeologische werkgroep van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging de handen uit de mouwen te steken en letterlijk in de gewelven van de Woerdense stadshistorie af te dalen. Schrijver dezes, die deze groep, zo goed en zo kwaad als dat gaat, leidt, liet dit karwei voorlopig aan de meest enthousiaste leden over. Toch was ik enigszins verbaasd te constateren, dat een weliswaar sub-recente (circa 1720), maar monumentale keldertrap werd blootgelegd, die kennelijk tot een vorig zich ter plekke bevindend royaal woonhuis had behoord.

Na overleg werd toen besloten om, eveneens met toestemming van de eigenaar, op enige afstand van genoemde recente groundbewerkingssporen een proefgat van ongeveer 3 bij 1 m. uit te graven⁸), te meer daar bij de reeds verzamelde losse stukjes ceramiek, zich enkele fragmentjes van Romeinse origine bleken te bevinden.

Overzicht perceel Hooge Woerd 16 met opgravingsputten

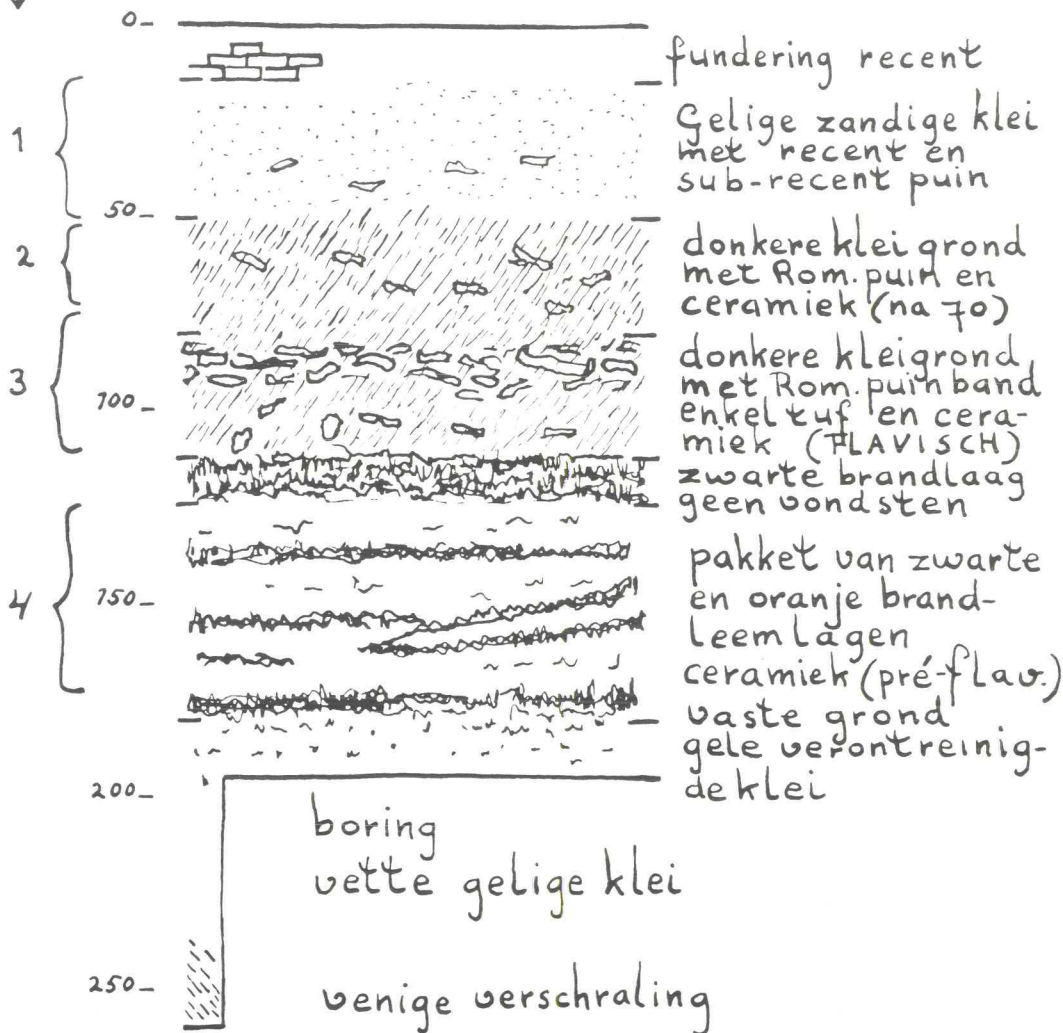
Pc,B 29/12'74.

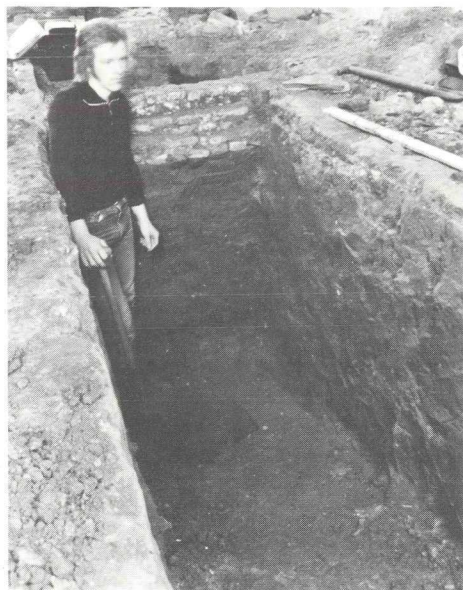
De resultaten van de systematisch uitgegraven proefsleuven.

Het bekijken en vergelijken van de afbeeldingen 3 en 4 laat duidelijk zien, dat de uitgraving van de proefgaten als een volledig succes mag worden opgevat.

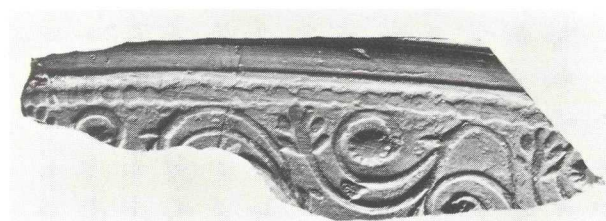
Profiel zw-wand put 1^a
Schaal 1:20

vondstzône

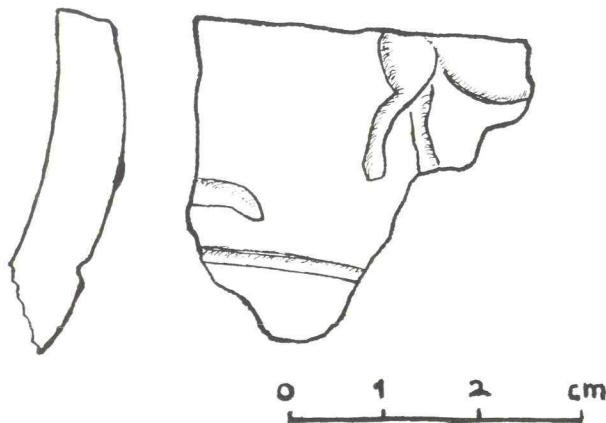

afb. 4. Profiel z.w.-wand put 1a, (foto PCB).

afb. 5. fragm. t.s. vers. Dr. 29, La Graufesenque – Claudisch-Neronisch, (foto PCB).

afb. 6. fragm. t.s. vers. Dr. 37, Trier – 2e helft 2e eeuw en later, tek. PCB.

Op de moederbodem, uit gelige klei bestaande, bevindt zich een prachtig, circa 65 cm dik pakket van geconcentreerde as- en huttenleemlagen, alsof een gedeelte van een verwoest woningen- of kazernecomplex is aangesneden (niveau 4).

De ceramiek, hier betrekkelijk gering in aantal is uitsluitend als Claudisch-Neronisch te dateren (afb. 5).

Dit pakket is afgedekt met een circa 5 tot 10 cm dikke aslaag met identieke vondstjes.

Hierboven bevindt zich een vrijwel ongestructureerd pakket van zwartachtige, kleiige, met veel scherven gevulde grond (niveau 3), waarin alleen ongeveer in het midden of iets daaronder een sterke concentratie bouwpuin opvalt.

Minstens vanaf deze puinlaag tot onder in dit pakket zijn de aangetroffen dateerbare vondsten Flavisch te noemen, maar ook boven de puinlaag werd nog voor het merendeel Flavisch materiaal aangetroffen. Enkele vondstjes uit de bovenlaag van dit pakket (niveau 2) konden als 2e en 3e eeuws worden aangemerkt (afb. 6).

Zo te zien derhalve een alleszins overzichtelijke toestand. Toch maakt de ongestructureerdheid van het genoemde pakket van donkere kleigrond, ook gezien de geringe omvang van het onderzoek, dat ik nog ietwat weifelend sta tegenover de ter plekke geconstateerde overzichtelijkheid van datering.

Behalve een enkele 14e eeuwse scherf naast wat Romeinse scherfjes die een sterk verweerde indruk maken, is de samenstelling van niveau 1 zodanig, dat hierin veel kalksporen en 15e en 16e eeuws rood geglazuurde aardwerkscherven voorkomen.

Samengevat zou men uiteraard onder voorbehoud, met in achtneming van de bescheiden omvang van het onderzoek, het volgende kunnen opmerken.

De vroegste Romeinse bewoningssporen ter plekke dateren uit de Claudisch-Neronische tijd en kunnen zeer wel te maken hebben met de verwoesting ten tijde van de Bataven-opstand in 69 na Chr. In ieder geval is de be-

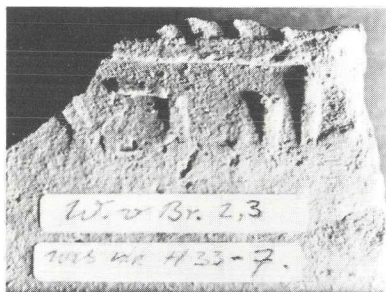
woning, zij het niet ter plekke, dan wel in de omgeving direct weer opgevat, waardoor de ophoging van het terrein met Flavisch materiaal heeft plaatsgevonden.

De genoemde 2e en 3e eeuwse vondsten rechtvaardigen de veronderstelling van een continu-bewoning, weliswaar waarschijnlijk gefaseerd, tot tenminste het midden van de derde eeuw. Het is goed mogelijk, dat het ontbreken van een aanzienlijke hoeveelheid van deze woonsporen te wijten is aan latere egalisering van het terrein, tengevolge van de dorps- en stadsontwikkeling ter plekke, omdat het onderhavige terrein het centrum hiervan is geworden. In dit opzicht is een goede vergelijking met de terreinsituatie van het Romeinse castellum te Zwammerdam mogelijk. Ook hier ontbraken op het terrein, oorspronkelijk binnen het castellum gelegen, een aantal decimeters bewoningsniveau met materiaal uit het einde van de 2e eeuw en de eerste helft van de 3e eeuw, hetwelk enige tientallen meters verderop ter opvulling van de verslibde havenkreek weer werd aangetroffen⁹).

In een laatste opmerking hierbij aansluitend zou ik willen zeggen dat het erop lijkt dat het door ons onderzochte perceel deel uitgemaakt kan hebben van een groter terrein, dat niet ver van de rivierbedding (mogelijk de Oude Rijn) gelegen heeft: de structuur van de Flavische laag (niveau 3) alsmede het ontbreken van zand in de ondergrond (tot 2.60 m) wijzen in die richting.

De vondsten.

Hoewel de door ons onderzochte hoeveelheid grond niet meer dan 7 à 8 m³ bedroeg, is het aantal vondsten, vooral uit niveau 3 dusdanig, dat geen sprake kan zijn van een stuksgewijze beschrijving. Ik zal mij derhalve beperken tot enkele representatieve soorten mobilia en datgene wat hierop een inbreuk maakt of een bijzonder karakter of element vertegenwoordigt.

afb. 7. fragm. imbrexstempel LEG[IM (inervia)ANTO(niniana)], (reliëf, retrogade), wrs. indentiek aan Holdeurn XXXIII - 7, te dateren tussen 212 en 222, (foto PCB).

uit niveau 2:

enkele randfragmenten van kookpotten, Stuart type 203 – midden 2e eeuw en later;

fragment terra sigill, versierd, Dragendorff 37, Trier, vergelijk Arentsburg 84,23 – midden 2e eeuw en en later; afb. 6.

fragment imbrex met fragment stempel 1e legioen, (Minervia Antoniniana),

LEG(IMANTO), reliëf retrogade, waarschijnlijk identiek aan Holdeurn XXXIII - 7, – dat. 212 tot 222, zie afb. 7;

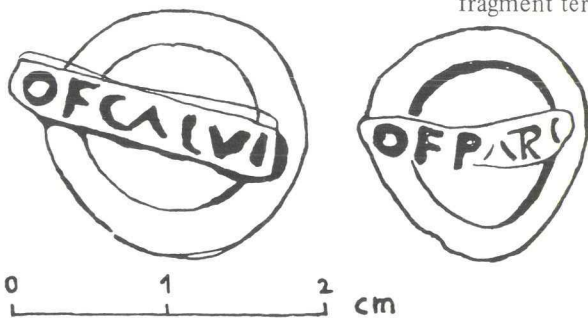
uit niveau 3:

tientallen randfragmenten van kookpotten, Stuart type 201 – eind 1e en begin 2e eeuw en later;

fragment terra sigill, onversierd, Dragendorff 27, met stempel OFCALVI, Calvus, La Graufesenque - Flavisch, zie afb. 8;

fragment terra sigill, onversierd, Dragendorff 27, met stempel OFPATRC, Patricius, La Graufesenque, - Flavisch, zie afb. 8;

complete dakpan (gerestaureerd), 50 x 37 cm met stempel 15e cohors (Voluntariorum) COHXVVOL, reliëf retrogade letter L kopstaand, met ansae in verdiept kader, uniek stempel - dat. wellicht Flavisch, zie afb. 9 en 10;

afb. 8. stempels op t.s. onvers. Dr. 27, CALVUS en PATRICIUS, La Graufesenque – Flavisch, tek. PCB.

afb. 9. gerestaureerde dakpan, 50 x 37 cm met stempel 15e cohors voluntariorum, (foto PCB).

uit niveau 4:
 fragment kruikhals, Stuart type 112(?) -
 waarschijnlijk 40 tot 140;
 fragment bodem terra nigra potje met
 stempel aan buitenzijde tegen de rand
IOHA, reliëf, gefabriceerd te . . . ? -
 datering wellicht pré-flavisch, zie afb.
 11;
 fragment terra sigill, versierd, Dragen-
 dorff 29, La Graufesenque - Claudisch-
 Neronisch, zie afb. 5.

Enkele toelichtingen op de vondsten.
 Vooraf zij opgemerkt dat het ceramisch
 materiaal uit niveau 3 ongeveer 30 tot
 35 kg weegt en dat het bouwpuin uit
 dit pakket inclusief de puinband, be-
 staande uit:

gebakken materiaal		
dakpan ca.	40%	} 90%
imbrex ca.	40%	
vloer-en muurtegel	10%	
natuursteen		
marmor/leisteentufsteen		10%

ongeveer 200 kg. weegt.

afb. 10. dakpanstempel
 COH(ors)XV VOL(untario-
 rum), reliëf, retrogade, letter
 L kopstaand, (foto PCB).

afb.11. stempeltje (reliëf) op fragment bodem terra nigra
 potje aan buitenzijde bodem tegen de rand, **IOHA**
 fabricageplaats?, dat. wellicht pré-Flavisch, (foto
 PCB).

Het stempeltje **IOHA**, wat ik, hoe ook ge-
 poogd, niet verder heb kunnen determineren,
 is in elk geval vrijwel zeker als pré-Flavisch
 te dateren.

Verrassend was, op het vrijwel stempello-
 ze bouw materiaal de vondst van een frag-
 mentje van een stempel op een pieterig
 stukje imbrex (zie afb. 7) wat door de net
 bewaard gebleven kaderrandjes kan wor-
 den toegeschreven aan het eerste legioen
 en wel in de periode 212 tot 222, daar dit
 stempel in z'n volledige lezing de toenaam
 Antoniniana heeft bevat.

Het „klapstuk van de veiling’ is toch wel de vondst van een weliswaar door gronddruk stukgege-
ne, maar weer gerestaureerde, complete dakpan, afm. 50 bij 37 cm, waarop in reliëfletters (retro-
gade) een stempel van de vijftiende cohors voluntariorum is ingedrukt.

Omdat dit het tweede door mij aangetroffen stempel van deze cohors¹⁰) in Woerden is, op een to-
taal aantal uit Woerden afkomstige dakpanstempels van drie, lijkt het mij niet ongehoord om de
mogelijkheid van de verblijfplaats van deze vijftiende cohors te Woerden te veronderstellen. Hoe-
wel sporen van activiteiten, door deze cohors begaan, uit de omgeving een ander licht op deze
zaak kunnen werpen,

ik noem o.a.:

Roomburg (Matilo) – twee bouwinscripties (van vexillari) van de 15e cohors uit de
jaren 196 tot 201, zie G. Alföldy-Hilfstruppen, pag. 217;

Vechten (Fectio) – dakpanstempel Coh(ors) XV v(oluntariorum), zie J.E. Bogaers-
Nieuwsbulletin K.N.O.B. 16, 1963, 158.⁷),

zou ik toch de mogelijkheid open willen laten, op grond van
de stratigrafie rond onze stempelvondst (in niveau 3), dat de 15e cohors Voluntariorum, na zijn
verplaatsing in 69/70 na Chr. tengevolge van de Batavenopstand vanuit Afrika naar Neder-Ger-
manië, als (eerste) verblijfplaats Woerden (Lauri) gekregen heeft.

De omvang van ons onderzoek maakt elke verdere veronderstelling omtrent verblijfsduur ed. on-
gegrond.

Slotopmerkingen.

Al met al kunnen we zeggen dat de eerste amateuristische pogingen om Romeins Woerden uit
de „onderaardse gewelven” enigermate in het licht van de historie te brengen, succesvol zijn ge-
weest.

Het tot nog toe in de vakliteratuur gebezigde symbool van een wit vierkantje (vermoedelijk
castellum) kan, dunkt me, voorzichtig zwart gemaakt worden.

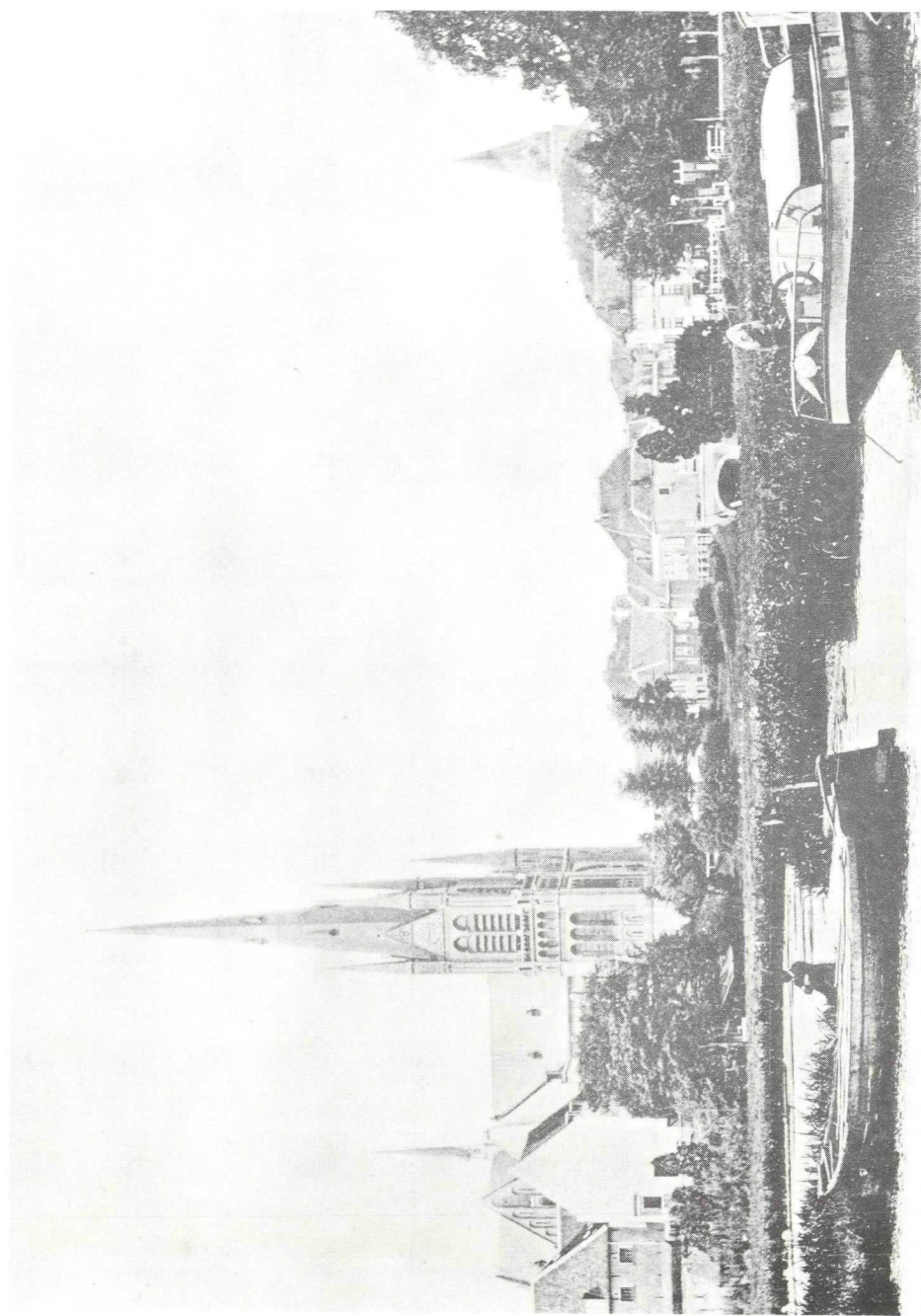
Tenslotte doet het ons als archeologische werkgroep erg goed, bij het opmaken van dit artikel
te mogen vernemen, dat D.V. in de naaste toekomst een klein bodemonderzoek door de Rijks-
dienst voor oudheidkundig bodemonderzoek zal worden uitgevoerd, in verband met verbouwings-
werkzaamheden aan een gebouw, wat vroeger als kazerne fungeerde en wat eveneens in de oude
stadskern ligt gesitueerd (zie afb. 1). Wellicht is de onderhavige bijdrage ook in dit opzicht van
enig belang.

Enige literatuur waarnaar in het voorafgaande werd verwezen:

- Alföldy, G. – Die Hilfstruppen der Römischen Provinz Germania Inferior. Dusseldorf
1968.
- Bogaers, J.E. – Enige opmerkingen over het Nederlandse gedeelte van de Limes van Ger-
mania Inferior (Germania Secunda) in: Berichten Rijksdienst Oudheidkun-
dig Bodemonderzoek, jaargang 17, 1967.
- Bogaers, J.E. en
C.B. Rüger – Der Niedergermanische Limes. Keulen 1974.
- Byvanck, A.W. – Nederland in den Romeinschen tijd. Leiden 1943.
- Haalebos, J.K. – De Romeinse castella te Zwammerdam Z.H. Amsterdam 1973 (nog niet
verschenen).
- Haalebos, J.K. en
J.E. Bogaers – Een schildknop uit Zwammerdam Nigrum Pullum, gem. Alphen (Z-H) in:
Helinium X, 1970, 3 en XL, 1971, 1.
- Plomp N. – Woerden 600 jaar stad, Woerden 1972.

Voor de noten: Zie bladz. 12.

Stoom-Lichtbrukkerij J. M. Schalkamp, Buiksloot.

Nederland in Beeld en Woord door Fel. Rutten, B. von Brucken Fock e.a. (1923)

GEZICHT OP WOERDEN

NOTEN:

- 1) A.W. Byvanck – Nederland in den Rom. Tijd, pag. 416, 422.
- 2) Voor een goed overzicht van deze activiteiten zie men N. Plomp – Woerden 600 jaar stad, pag. 2 tot 4.
- 3) pag. 53.
- 4) zie noot 2.
- 5) J.E. Bogaers – Enige opmerkingen over het Nederlands gedeelte van de Limes . . . Ber. R.O.B. jrg. 17, 1967 pag. 100.
- 6) zie noot 1, maar nu pag. 638.
- 7) zie afb. 1 en 2.
- 8) zie vooral afb. 2.
- 9) J.K. Haalebos – De Romeinse Castella te Zwammerdam (Z-H), het bewuste materiaal wordt hier door hem aangeduid als „bovenste puinlaag”, pag. 7, 9 en 47.
- 10) Door de schrijver wordt over dit, onlangs door hem ontdekte, stempel van de 15e cohors voluntariorum, dat een ander type vertegenwoordigt dan het onderhavige, een publikatie voorbereid.
- 11) Van het bij Alföldy onder nr. 172 genoemde stempel, Coh(ors) XV [voluntariorum], door Bogaers opgespoord en aan Alföldy opgegeven is het niet onmogelijk, dat het uit Woerden afkomstig zou kunnen zijn.
Het bij Alföldy vermelde stempel nr 173, [Coh(ors)] XVC [(ivium)] R[(omanorum)] (?), is door de vondst van een identiek stempelfragment door de schrijver dezes, door Bogaers op goede gronden toegewezen aan de Vexillatio Exercitus Germanici Inferioris (zie Helinium XI, 1971, 1, pag. 46.).

Boekhandel Zuijderduijn

Kruisstraat 4 – Woerden – tel. 2076

HEEFT VOOR U RUIME KEUZE IN:

- ★ *WAARDEVOLLE BOEKEN OP CULTUREEL GEBIED*
- ★ *BETERE ROMANS*
- ★ *GOEDE JEUGDLECTUUR*